

Archeologisch bureauonderzoek,
Gorinchem - Knipsteeg 13-15

HOLLANDIA reeks 521

COLOFON

Hollandia reeks nr.	521
Titel:	Archeologisch bureauonderzoek, Gorinchem - Knipsteeg 13-15
Toponiem:	Knipsteeg 13-15
Gemeente:	Gorinchem
Onderzoeksmeldingsnummer Archis:	65865
Centrumcoördinaat:	126.368/426.894
Auteurs:	T. Hoogendijk
In opdracht van:	Loosbroek Architecten BV
Contactpersoon opdrachtgever:	P. Loosbroek/A. van der Plaat
Wetenschappelijke leiding:	T. Hoogendijk
Met medewerking van:	-
Illustraties:	T. Hoogendijk, tenzij anders vermeld
Definitieve versie:	10 april 2015
Oplage:	6
ISSN:	1572-3151

© **HOLLANDIA** archeologen, Zaandijk 2015

HOLLANDIA archeologen

Tuinstraat 27a

1544 RS Zaandijk

☎ 075 - 622 49 57

✉ info@archeologen.com

Inhoudsopgave

1. Inleiding	7
2. Beleid	9
3. Doel en methode	11
4. Aardwetenschappelijke informatie	13
5. Historische situatie en cartografische gegevens	17
6. Bekende archeologische waarden	23
7. Gespecificeerde archeologische verwachting	25
8. Conclusie en advies	27
9. Literatuur	29

Bijlagen

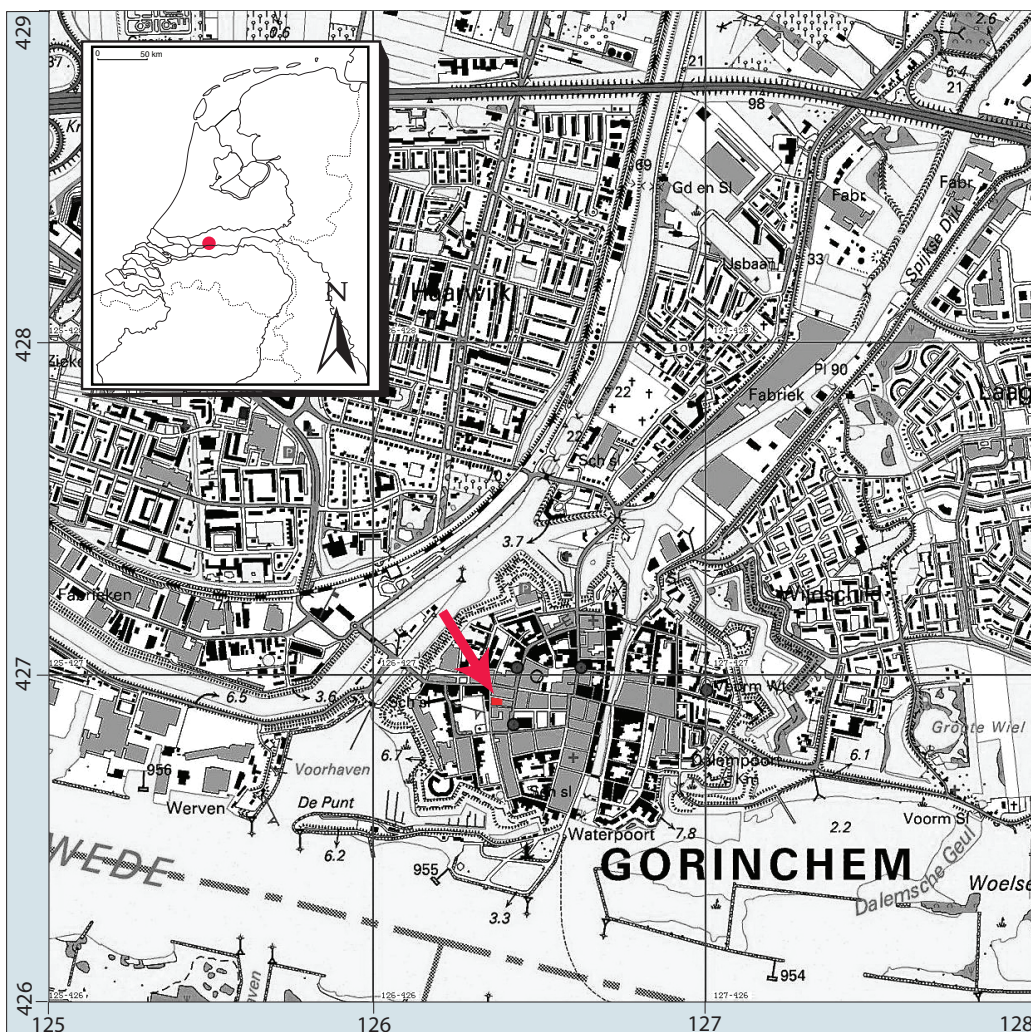
1. Archeologische perioden
2. Archeologisch stappenplan

1. Inleiding

In maart 2015 heeft Hollandia archeologen uit Zaandijk een archeologisch bureauonderzoek uitgevoerd voor de locatie Knipsteeg 13-15, op de hoek van de Knipsteeg en de Struisvogelstraat in Gorinchem (afb. 1). De opdracht voor het onderzoek is verleend door Loosbroek Architecten BV. Op de onderzoekslocatie zal bestaande bouw deels worden verbouwd en deels worden vervangen door nieuwbouw – plan “De Speelwagen” genoemd. Het hoekpand op nummer 15, café ‘t Huys van Breughel, zal blijven staan en deels behouden blijven. De vloer wordt niet verwijderd en er vindt geen grondroering plaats. De aangrenzende feestzaal van het café, op nummer 13, wordt gesloopt en volledig vervangen door nieuwbouw. Deze nieuwbouw wordt gefundeerd op een betonvloer, op 29 stalen buispalen.

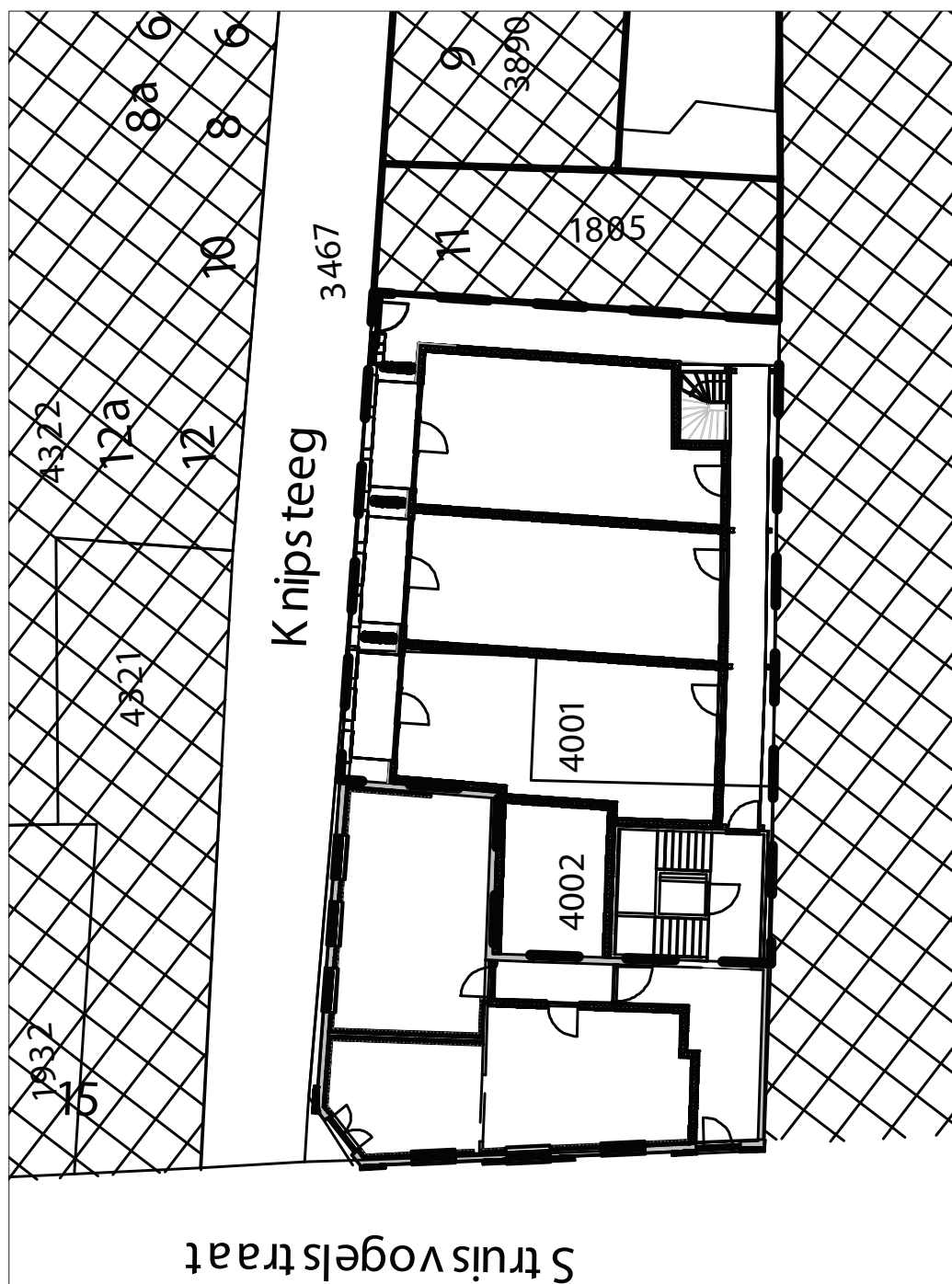
Het onderhavige bureauonderzoek heeft als doel de archeologische waarden op de onderzoekslocatie te inventariseren. De archeologische verwachting zal de basis vormen voor een advies omtrent de te nemen vervolgstappen.

De contactpersonen bij de opdrachtgever zijn de heer Loosbroek en mevrouw Van der Plaats.

Afbeelding 1. De onderzoekslocatie in rood aangegeven op de topografische kaart van Nederland.

De bevoegde overheid is de gemeente Gorinchem, geadviseerd door de heer Floore. Het rapport is opgesteld conform de eisen in de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA, versie 3.3).

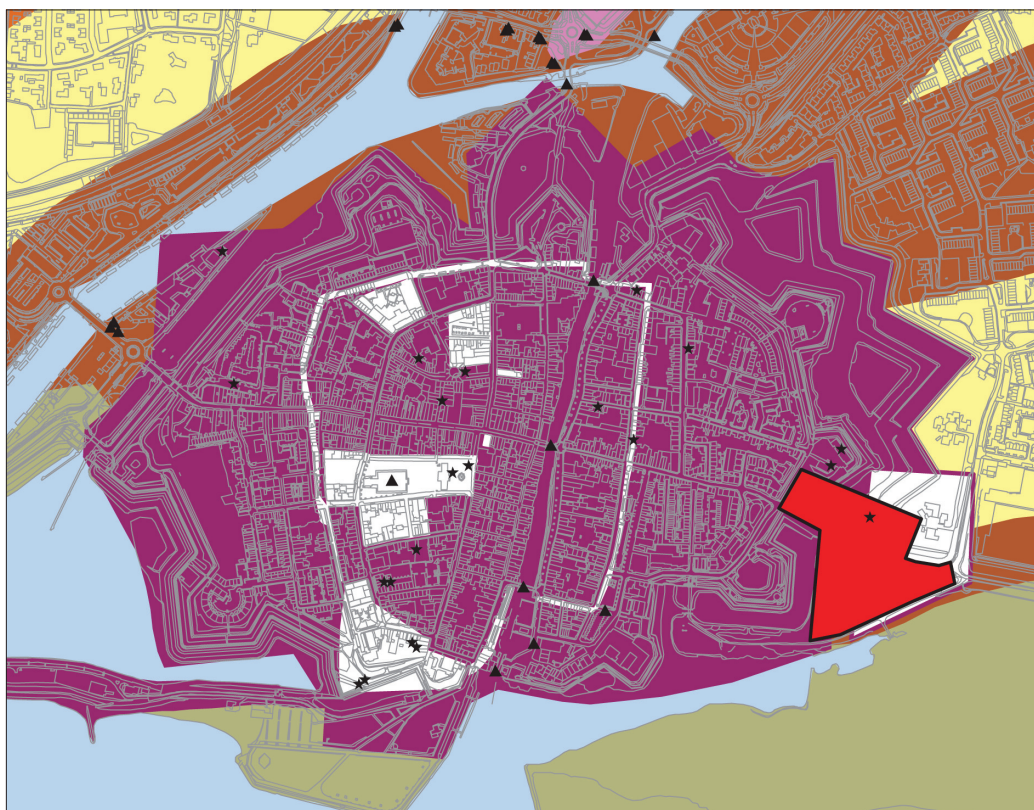
Afbeelding 2. Uitsnede van een plantekening van de locatie Knipsteeg 13-15 (Loosbroek Architecten bv). Het pand op de hoek van de Knipsteeg en Struisvogelstraat (4002) zal grondig worden verbouwd, op aangrenzende percelen (4001) komt nieuwbouw te staan.

2. Beleid

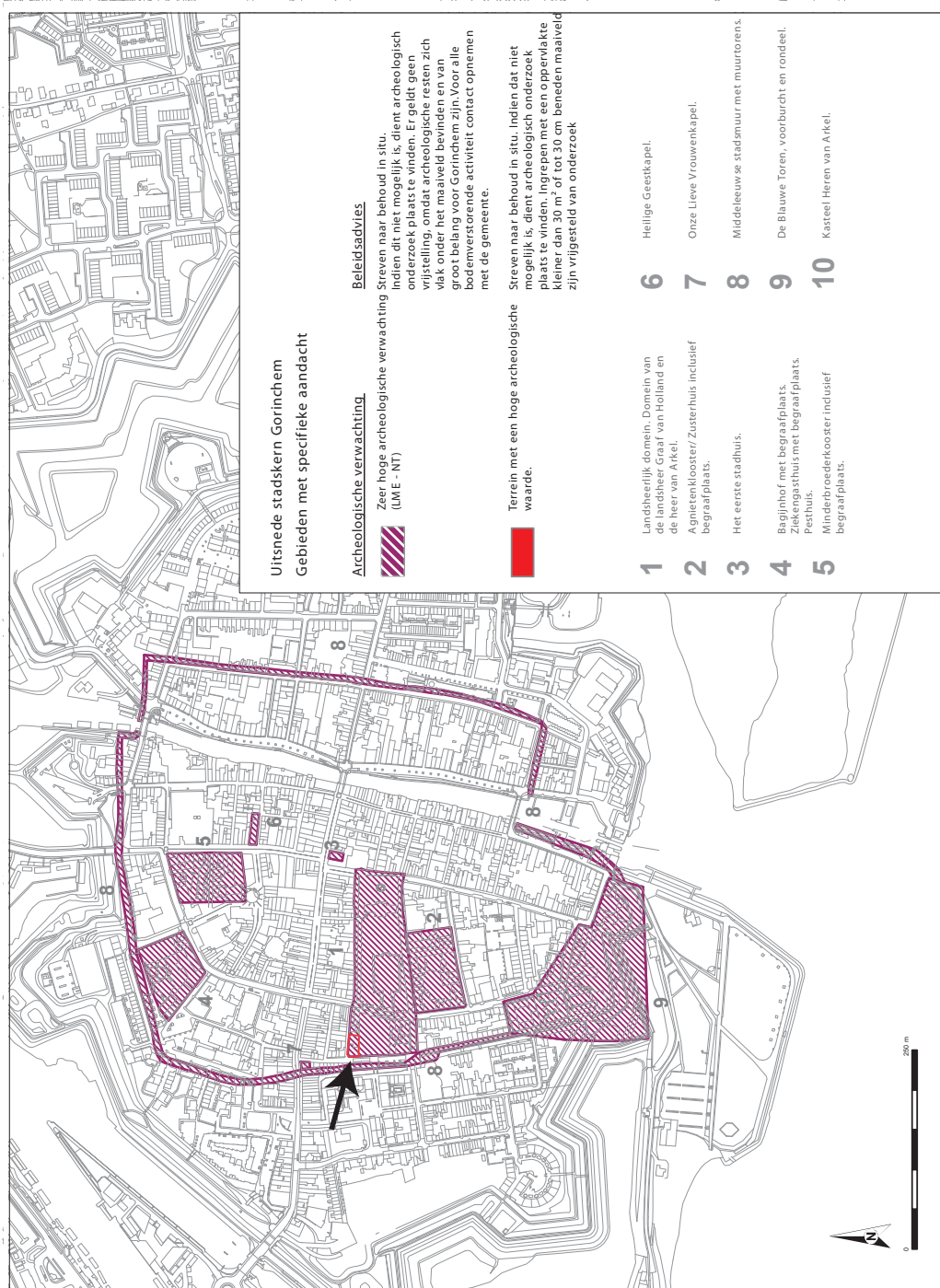
Gorinchem heeft in 2009, samen met zeven andere gemeente in de Alblaserwaard-Vijfheerenlanden, in een beleidsnota een regionaal archeologiebeleid geformuleerd (Boshoven *et al.* 2009). Uitgangspunt van het gemeentelijke archeologiebeleid is het behoud van archeologische waarden *in situ*. Hiervoor zal archeologie in een zo vroeg mogelijk stadium in de planvorming worden betrokken.

Het onderzoeksgebied is op de archeologische verwachtingskaart gelegen in een zone binnen de historische binnenstad, waar een bijzonder archeologisch regime geldend is. De gehele binnenstad is gekenmerkt als een gebied met een hoge archeologische verwachting, de locaties rondom onder meer de Grote Kerk en het voormalige Hof van Arkel (zie hoofdstuk 5) hebben een zeer hoge archeologische verwachting. De onderzoekslocatie aan de Knipsteeg is gelegen in deze zone (afb. 3 en 4). Hier geldt volgens het gemeentelijke archeologiebeleid geen vrijstellingsgrens - alle bodemingrepen dienen door archeologisch onderzoek vooraf te worden gegaan. Er dient te worden gestreeft naar behoud *in situ*.

De archeologische monumentencyclus is leidend en dient bij alle bodemverstorende werkzaamheden binnen de gemeente te worden gevolgd. Het archeologische stappenplan (bijlage 2) is gebaseerd op deze cyclus en weerspiegelt welke stappen er binnen het archeologisch onderzoek genomen dienen te worden.

Afbeelding 3. Uitsnede van de archeologische verwachtingskaart van de gemeente Gorinchem. Te zien is dat de gehele binnenstad van Gorinchem een hoge archeologische verwachting geniet (paars). Voor de gebieden in het wit geldt een apart regime. Naar: Boshoven *et al.* 2009. Niet op schaal.

Afbeelding 4. Binnen de stadskern van Gorinchem geldt een apart regime ten aanzien van bepaalde gebieden (paars gearceerd). Het onderzoeksgebied, in rood omkaderd met pijl, valt binnen dit gebied, waar onder andere het Hof van Arkel en de van oorsprong laatmiddeleeuwse Grote School heeft gestaan.

3. Doel en methode

Een bureauonderzoek heeft als doel het aan de hand van bestaande bronnen verzamelen van informatie over bekende of te verwachten archeologische waarden binnen een bepaald gebied. Dit omvat de aan- of afwezigheid, het karakter en de omvang, de datering, gaafheid en conservering en de relatieve kwaliteit van de archeologische waarden. Afhankelijk van de omvang van de werkzaamheden, de aard van de aanleiding tot het onderzoek en de vraagstelling, zullen aanvullende gegevens verzameld dienen te worden. Door middel van een archeologisch bureauonderzoek kan in een vroegtijdig stadium van de planvorming rekening worden gehouden met de eventuele aanwezigheid van archeologische waarden in de bodem. Het resultaat is een standaardrapport met een gespecificeerd verwachtingsmodel, op basis waarvan een beslissing genomen kan worden ten aanzien van (eventueel) vervolgonderzoek (zie ook in bijlage: Stappenplan Archeologie). Bij een bureauonderzoek worden bronnen geraadpleegd die informatie verschaffen over de geologie en archeologie van het betreffende gebied. Onder andere wordt gebruik gemaakt van:

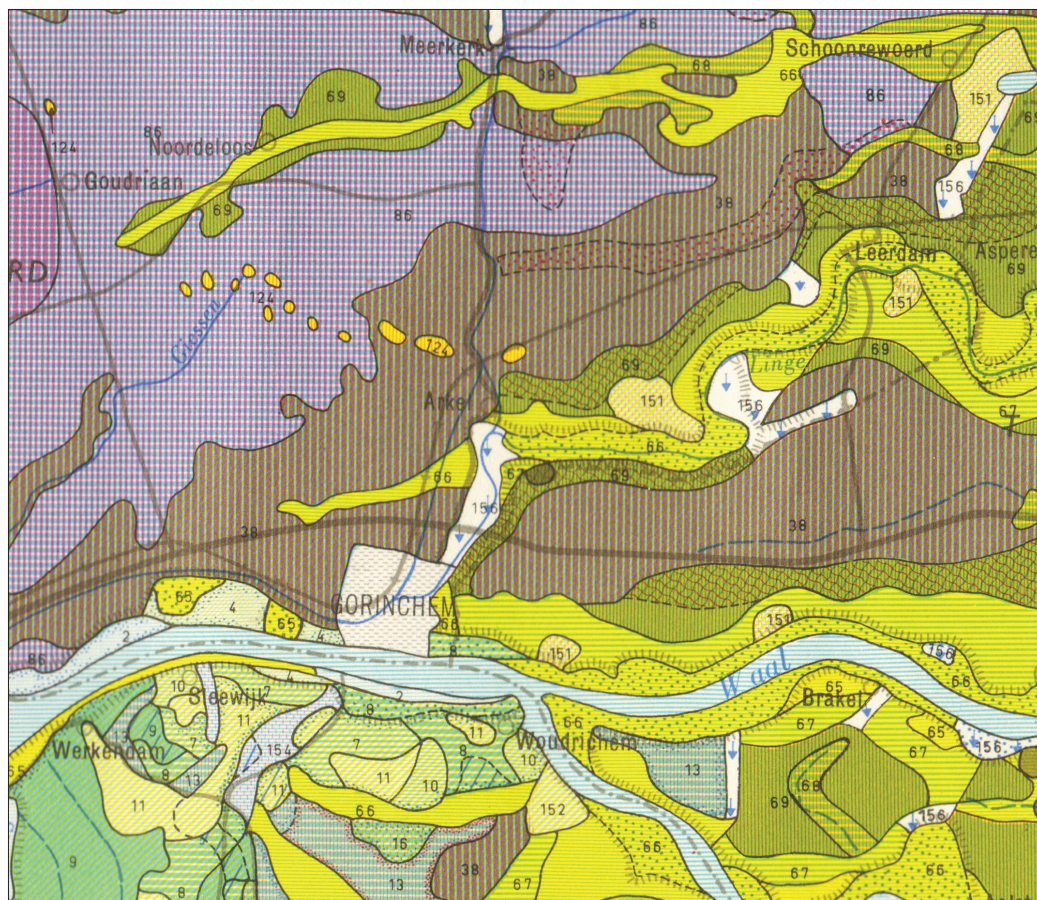
1. Kaartmateriaal, zoals bodemkundige, geomorfologische, geologische en historische kaartgegevens
2. Gegevens omtrent eerder verricht onderzoek en vondstmeldingen in het gebied uit de database van het Archeologisch Informatiesysteem (ARCHIS) van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
3. Lokale contactpersonen van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland (AWN) en de Werkgroep Archeologie van de gemeente Gorinchem (WAG)
4. Archeologische regiospecialisten
5. Relevante geologische, historische en archeologische literatuur

4. Aardwetenschappelijke gegevens

(Uit: Hoogendijk 2015, 13-14)

De rivier de Linge verbond van oorsprong de Waal (nabij Tiel) in het noorden met de Boven-Merwede (Gorinchem) in het zuiden (afb. 4). Dateringen van sedimentatielagen van de rivier tonen aan dat de stroom actief werd in de (midden tot late) ijzertijd (Berendsen & Stouthamer 2001, 215). Het grove sediment dat bij hoog water langs de oever van de rivier werd afgezet vormde een oeverwal, die vanaf de Romeinse tijd een aantrekkelijke bewoningslocatie vormde vanwege de hoge ligging ten opzichte van het omliggende landschap (Formatie van Echteld). Langs de Linge zijn sporen van bewoning aangetroffen, nabij Gorinchem onder andere resten van een Romeinse nederzetting bij Arkel (waarnemingsnr. in ARCHIS: 57052) en enkele losse vondsten uit deze periode, waaronder bij Spijk (waarnemingsnr: 31031).

De lithologie van oeverwallen laten zich doorgaans kenmerken door grovere sedimenten, van grindig zand tot sterk siltige klei. Een korte inventarisatie van de boringen die zijn geregistreerd in de online database van het DINO-loket van de Geologische Dienst Nederland laat bijvoorbeeld zien dat bij Kedichem, in een binnenbocht van de Linge, vanaf circa

Afbeelding 5. Uitsnede van de bodemkaart van Zuid-Holland en Utrecht. De opname uit 1952-1954 leverde een beeld op dat minder wordt vertroebeld door bebouwing dan de latere bodemkaarten. Hier is te zien dat het oostelijke deel van Gorinchem mogelijk op de oeverwal langs de Linge ligt. Uit: STIBOKA 1960.

Afbeelding 6. Opname van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN; www.ahn.nl), waarop de huidige loop van de Linge is aangegeven met een blauwe lijn. De blauwe stippellijn geeft een reconstructie weer van het vroegere ((laat)midleeeuwse?) verloop van de rivier, gebaseerd op geomorfologische en historisch-geografische elementen. Hierbij is vooral gelet op de ligging van de stroomrug, herkenbaar aan een hoger reliëf ten opzichte van de komgronden en het verloop van de dijken, die aan weerszijden van de Linge zijn opgeworpen (bruine lijnen). De bruine stippellijn is de benedendijkse weg (Arkelse Onderweg). Uit: Hoogendijk 2015, afb. 3.

anderhalve meter onder het maaiveld (siltig) zand aanwezig is. Verder stroomafwaarts worden de sedimenten beduidend fijner. In het mondingsgebied van de Linge was de stroomsnelheid door het gering verval van de rivier lager, waardoor fijner sediment kon bezinken op de oeverwallen, die hier dan ook enigszins lager en smaller zijn dan stroomopwaarts. De stroomsnelheid werd nog verder beperkt door opstuwning van het rivierwater vanuit de Noordzee (Van den Berg & Floore 2003, 8). De bovenste lagen van de bodemopbouw nabij

de vindplaats bij Spijk (vanaf ca. een meter onder het maaiveld) bestaan uit sterk siltige klei. Nog verder stroomafwaarts bij de Romeinse nederzetting bij Arkel, was matig siltige klei aanwezig in een boring.

Op verschillende locaties in Gorinchem is bij archeologisch onderzoek een ruim 0,5 m dikke, lichtgrijze kleilaag (zwak tot matig siltig) aangetroffen die de top van de fluviatiele afzetting vormt. Daar onder bevatten de afzettingen organisch materiaal en kunnen worden gekwalificeerd als komafzettingen van licht humeuze zwak tot matig siltige klei, tot licht kleiig veen.

Na de bedijking van de Linge werd het verloop van de rivier min of meer geconsolideerd. Bij de aanleg van de Korten- en Langendijk in de 13e eeuw, is de rivier in een rechte lijn uitgegraven vanaf het punt waarop hij aankomt in de stad, tot aan de monding in de Merwede (Waale 1990, 172). Afbeelding 6 laat zien dat de loop van de Linge hier een afwijkende lijn volgt ten opzichte het logische verloop van de meander.

De dijk aan de oostzijde van de Linge, de Spijksedijk, maakt ten noordoosten van Gorinchem een scherpe knik naar het zuiden, waarna hij van de loop van de rivier afwijkt (Lingsesdijk). De ruimte die hiermee tussen de dijk en de rivier gecreëerd werd, had mogelijk een functie die gerelateerd was aan de burcht van de Arkels, die hier in het laatste kwart van de 13e eeuw verrees. Het laaggelegen, natte land werd denkkelijk gebruikt als weiland of rietland, of had een rol in de verdediging van de burcht. De ligging van de dijk zou daarmee ook de (veranderde) bezitsverhoudingen in de 13e eeuw kunnen weergeven.

5. Historische situatie en cartografische informatie

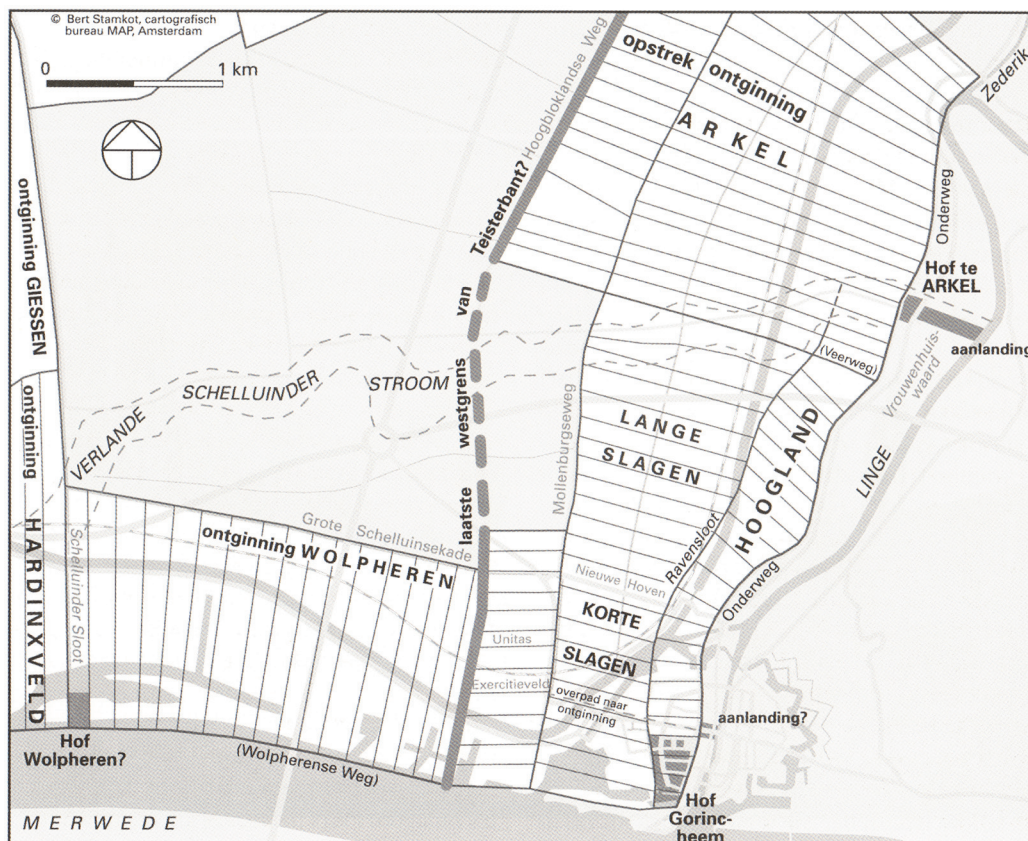
De historische situatie is op verschillende historische kaarten als volgt:

Bron	Periode	Omschrijving plangebied
Kaart J. van Deventer	ca. 1560	Plangebied bebouwd
Kaart N. Wijtmans	ca. 1600	Plangebied bebouwd
Kaart J. Blaeu	1649	Plangebied bebouwd
Kadastrale minuutkaart	ca. 1832	Plangebied bebouwd

Tabel I: Geraadpleegd historisch kaartmateriaal

In de vroege middeleeuwen bevond het stroomafwaartse deel van de Linge, voorbij Tiel, zich in de gouw Teisterbant, dat als gebied in historische bronnen uit het begin van de 8e eeuw al wordt vermeld. De invloedssfeer van de graven van Teisterbant breidde zich uit vanuit centrale plaatsen, zoals Tiel in het noordoosten, over de oeverwallen langs de rivieren richting het westen (Stamkot 1982). In Arkel zijn bij archeologisch onderzoek enkele scherven uit de 8e en 9e eeuw gevonden, van het zogenoemde Badorf-aardewerk (Sarfati 1976).

In de hierop volgende Ottoonse periode nam de macht van het bisdom Utrecht over de gouw geleidelijk aan toe, waarmee de naam Teisterbant verdween. Het aantal aan Utrecht

Afbeelding 7. Reconstructietekening van de eerste ontginningen tussen Arkel en Gorinchem. Uit: Stamkot 2009, 61.

gelieerde parochiestichtingen raakte hiermee in een stroomversnelling. In 999 schonk keizer Otto III onder meer een goed te Arkel aan de Utrechtse bisschop Ansfried (Stamkot 2005). Dit goed vormde mogelijk de basis voor ontginning van de stroomrug ten zuiden van Arkel tot aan Gorinchem: het Hoogland (afb. 7). De percelen van de akkers op deze strook zijn vanwege hun vorm - zogenaamde s-vormige akkers of kromakkers - mogelijk te typeren als een (eind) 10e/11e-eeuwse ontginning. In een tweede fase van de ontginning van het land ten westen van de Linge werden lange kavelstroken aangelegd: de Korte en Lange Slagen en de ontginning van Arkel. Mogelijk werd vanwege deze uitbreiding een nieuw hof gesticht waar vanuit het goed beheerd kon worden. Dit nieuwe hof zou de basis vormen van de latere stad Gorinchem, waarbij de naam mogelijk is herleid van de persoonsnaam van de heer van Goor (omstreeks 1018) (Stamkot 2005; idem 2009). Het woord “goor” kan ook betrekking hebben op een moeras of drassige plek (mond. med. dhr. A.J. Busch; Bruch 1940, V). De “-(in)hem” uitgang van Gorinchem betekent echter dat een vroegere datering ook denkbaar is. Plaatsnamen die op -ingahem of -hem eindigen gaan mogelijk terug op nederzettingen die doorgaans een oorsprong in de 6e tot 10e eeuw hebben (Gysels 1993, 187).

Helaas zijn er geen concrete aanwijzingen voorhanden die het bestaan van dit 11e-eeuwse hof kunnen bevestigen. Archeologische sporen uit de vroege en volle middeleeuwen zijn in Gorinchem vooralsnog onbekend. Volgens een hypothese van de heer Stamkot zijn er in het stratenpatroon van het zuidwestkwadrant van het middeleeuwse Gorinchem mogelijk de contouren van de verkaveling van het Hoogland zichtbaar - en daarmee de grenzen van het landsheerlijke hof (Stamkot 2006; idem 2009). De onderzoekslocatie aan de Knipsteeg zou volgens de reconstructie van Stamkot in dit hofgebied kunnen liggen.

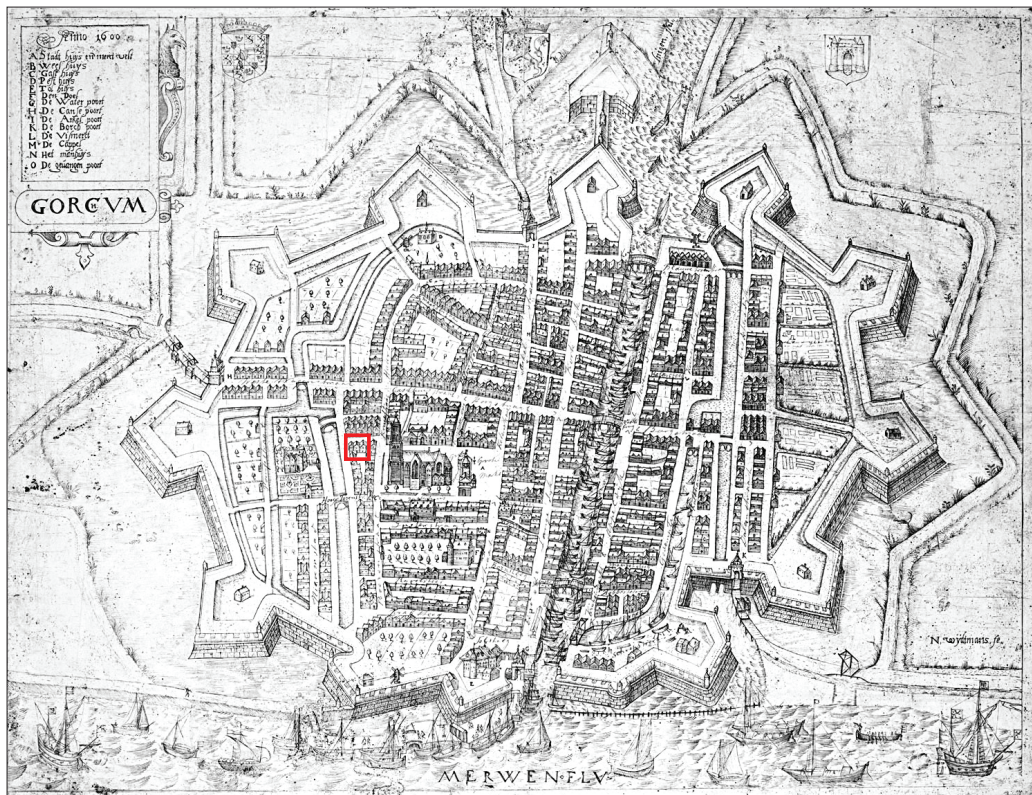
In de loop van de tweede helft van de 11e eeuw werd de invloed van het Utrechtse bisdom tanende ten gunste van die van de graven van Holland. Halverwege de 13e eeuw verwierf het geslacht van de heren van Arkel de zeggenschap over Gorinchem en het omliggende land, wat het begin van de bloeiperiode van Gorinchem inluidde. In deze periode kreeg Gorinchem enige stedelijke allure, met een aarden omwalling, grachten en een stenen kerk (ingewijd in 1263).

De stadswording zette zich voort in de 14e eeuw, uitmondend in het verlenen van stadsrecht door Otto van Arkel in 1382. De versterking van de stedelijke bebouwing nam gedurende de 14e en 15e eeuw toe: de eerste kerk, waarvan de toren in 1361 werd verwoest door natuurgeweld, kreeg in de 15e eeuw een opvolger in de gotische bouwstijl; in de Hoogstraat, tegenover de Arkelstraat, werd in de 14e eeuw een stadhuis gevestigd dat in 1437 werd verplaatst naar de Grote Markt. Er werden kloosters, een begijnhof (1402) en een gasthuis (1321) gebouwd, en in de Arkelstraat verrees mogelijk al in de 13e eeuw de Heilige Geestkapel. Rond 1350 kreeg de stad een rosmolen, gevestigd aan de (latere) Rosmolensteeg, die de stedelingen van graan kon voorzien wanneer de windmolens door aanhoudende windstilte niet konden malen (Hoogendijk 2015). Aan het eind van de 14e eeuw werd de stad omgeven door een stenen stadsmuur met omgrachting (Smole & Dijkstra 2005) (afb. 8).

Voor het huidige onderzoek is bijzonder relevant dat op het Hof van Arkel rond 1400 een imposante residentie verrees (Van Genabeek et al. 2005). De opgraving die in 2002 is uitgevoerd op de huidige plek van warenhuis V&D bracht resten van dit versterkte huis aan het licht. Bij ditzelfde onderzoek werd ook een deel van de Grote School teruggevonden, die in elk geval vanaf 1435 op deze plek heeft gestaan. De Knipsteeg heette in die tijd dan ook de “Schoelsteghe”. De grote school vormde het vervolg op de “kleine school”, die kinderen konden bezoeken tot ze een jaar of zeven of acht oud waren. Rond 1600 werd de Grote School

Afbeelding 8 Plattegrond vn Gorinchem door Jacob van Deventer, ca. 1560. Het kaartbeeld geeft waarschijnlijk een goede impressie van de uitleg van de stad in de late middeleeuwen.

Afbeelding 9. Plattegrond van Gorinchem door Wijtmans (ca. 1600). De ligging van het plangebied is aangegeven met een rood kader.

verheven tot Latijnse School, vergelijkbaar met een gymnasium, waar de leerlingen werden voorbereid op een opleiding aan een universiteit. Het curriculum bevatte onder meer lessen in het Latijn. Tijdens de opgraving werd tussen de funderingsresten van een gedeelte van het schoolgebouw een beerput ontdekt, waarin onder andere vele objecten werden gevonden die in verband konden worden gebracht met de functie van het gebouw. Zo werd er een houten boekband gevonden, griffels, krijtjes en een plak waarmee ongehoorzame kinderen werden gestraft. Ook vonden de archeologen een grote hoeveelheid speelgoed, waaronder tollens, ballen, bikkels, dobbelstenen, knikkers en een fluit. Deze belangrijke vondst geeft een interessant inkijkje in het dagelijkse leven op de Gorkumse school in de 16e eeuw. De noordzijde van het perceel waarop het schoolgebouw stond, bevindt zich vermoedelijk ter hoogte van de percelen langs de Knipsteeg.

Na het eind van de Arkelse oorlogen in 1412 werd Gorinchem onderdeel van het gewest Holland, waarover de graven van het Beierse en later het Bourgondische huis heersten. Onder dit bewind werd, door Karel de Stoute, in het uiterste zuidwesten van de stad het slot de Blauwe Toren gebouwd (1467).

Vanaf het eind van de 16e eeuw nam de economische welvaart van Gorinchem snel toe, net als in de rest van de Republiek. De oppervlakte van de stad was na de aanleg van de vestingwerken in het derde kwart van de 16e eeuw zo goed als verdubbeld (afb. 9 en 10). Hierbij werd de laatmiddeleeuwse stadverdediging gesloopt en werden de grachten grotendeels gedempt. De huidige Schuttersgracht, tegenover de Knipsteeg, was onderdeel van de laatmiddeleeuwse stadsomgrachting. Het tracé van de stadsmuur met torens loopt door de achtertuinen van de panden aan de Struisvogelstraat.

Afbeelding 10. Plattegrond van Gorinchem door Joan Blaeu uit 1649. In de inzet is het plangebied rood omkaderd.

Afbeelding 11. Kadastrale minuutkaart uit 1832. In de inzet is het plangebied rood omkaderd. In de registers wordt het perceel slechts omschreven als "huis". De bebouwing op de hoek van de Knipsteeg/Struisvogelstraat is waarschijnlijk dezelfde als de huidige bebouwing.

Op de vrijgekomen grond binnen de nieuwe stadsgrenzen aan de westzijde van de stad werd de toegenomen welvaart duidelijk zichtbaar in de stadspaleizen met grote weelderige tuinen (Floore 1998c). Archeologische vondsten uit de 17e en 18e eeuw die aan het licht zijn gekomen bij een onderzoek dat aan de Nieuwstad heeft plaatsgevonden, bevatten aanwijzingen voor een betrekkelijk welvarend huishouden (Hoogendijk 2011). De onderzoekslocatie aan de Knipsteeg is in deze periode waarschijnlijk continu bebouwd geweest. Op de gedetailleerde kadastrale minuutkaart uit het begin van de 19e eeuw laat zien dat op de onderzoekslocatie een groot pand staat, met dezelfde oriëntatie op de Struisvogelstraat als op de kaart van Blaeu (afb. 11).

Zoals blijkt uit het werk van Emck (1914), is de Knipsteeg in de afgelopen eeuwen meerdere malen van naam veranderd. Zoals vermeld, was de steeg in 1435 “Scoelsteghe” geheten, tussen 1544 en 1643 de “Aert Helvensteech” of “Bierstekerssteeg”. De term biersteker kan betrekking hebben op iemand die bier van verschillende herkomst en sterkte mengt, een bierverkoper of -tapper. Mogelijk al vanaf 1629, maar in elk geval in 1719, heet de steeg Heer Henrichsteegh”. Tussen 1699 en 1789 verandert de naam naar Jacob Robbesteege, daarna, tussen 1736 en 1809, is de steeg bekend komen te staan onder de huidige naam, de Knipsteeg. De steeg is dan vernoemd naar De Knip, een huis met erf en kolfbaan. Het is waarschijnlijk dat het huidige pand op de hoek van de Knipsteeg en Struisvogelstraat - nu café Huys van Breughel, voorheen café De Speelwagen - in deze periode reeds de functie van café heeft gekregen. Het grote pand dat op de kadastrale minuutkaart wordt afgebeeld, zal een samenvoeging zijn van het café, met daar achter de langgerekte kolfbaan.

6. Bekende archeologische waarden

De volgende indicatieve archeologische waarden zijn bekend voor (de directe omgeving van) het plangebied:

Type gegevens	Nummer	Omschrijving
Noodopgraving	-	Resten van de oude stadsmuur op 35 cm - maaiveld.
Archeologische opgraving	5296	Opgraving laatmiddeleeuwse stadsmuur. Geconcludeerd wordt dat meer onderzoek naar de stadsmuur nodig is.
Waarneming	48457	Gracht met 16e tot 20e eeuws vondstmateriaal
Archeologische opgraving	24800	Bewoningssporen vanaf de 13e eeuw na Chr.
Archeologische opgraving	30637	Deel van een kerkhof onderzocht.
Archeologische opgraving	35107	Bewoningssporen uit de periode 16e tot 19e eeuw na Chr.

Tabel II: Archeologische waarden.

Vanaf de jaren '90 van de vorige eeuw zijn er diverse archeologische onderzoeken verricht in de oude stadskern van Gorinchem. De in de stadskern uitgevoerde onderzoeken zijn in het archeologisch informatiesysteem ARCHIS2 opgenomen, waarvan enkele voor het onderzoeksgebied relevante onderzoeken nader zullen worden uitgelicht.

In de directe omgeving van het onderzoeksgebied worden in ARCHIS2 drie archeologische opgravingen en een waarneming vermeld. Een opgraving van het Kazerneplein ten zuidwesten is niet in ARCHIS2 opgenomen (Floore 1998). Bij dit onderzoek werden de restanten van Huis van Paffenrode opgegraven dat aan het eind van de 16e eeuw binnen de pas aangelegde vestingwerken werd gebouwd.

De waarneming vond plaats ter hoogte van de Melkheul, op ongeveer 120 m ten noordwesten van het onderzoeksgebied (wnr. 48457). In 2000 is daar door Hollandia archeologen een gracht uit de 16e tot 20e eeuw onderzocht. Met name de laatste fase was sterk vertegenwoordigd in het vondstmateriaal (Bonke, *et al.* 2001, 1).

Aan de overzijde van de Krijtstraat, bij Achter de Kerk, werden in 2008 de restanten van een kerkhof onderzocht (onr. 30637). Het onderzoek werd uitgevoerd door Hollandia archeologen (Hoogendijk 2011a). In totaal konden 53 individuen onderzocht worden uit de 14e/15e tot 18e eeuw. Ze waren allen in een noordwest-zuidoost positie begraven. Fysisch antropologisch onderzoek wees uit dat de overledenen minder bedeed waren.

Ten zuiden van het onderzoeksgebied, op ongeveer 200 m, werd in 2009 een archeologische opgraving uitgevoerd ter hoogte van Nieuwstad 7a tot d (onr. 35107). De opgraving werd uitgevoerd door Hollandia archeologen (Hoogendijk 2011b). Het terrein kwam in de 16e eeuw binnen de verdedigingswerken te liggen. Lieden met een hoge sociale status kochten

deze grond om er vervolgens statige huizen en tuinen op aan te leggen. Op het terrein werden bewoningsresten aangetroffen uit de 16e tot 19e eeuw, waaronder een rijk gevulde beerput.

Direct ten zuiden van de onderzoekslocatie heeft in 2002 aan de Krijtstraat een groot archeologisch onderzoek plaatsgevonden, op de plek van de huidige V&D (onr. 24800). Het onderzoek werd uitgevoerd door BAAC bv (Van Genabeek, *et al.* 2005). Concludeerd werd dat het terrein vanaf de 13e eeuw was ontgonnen en bewoond. Daarnaast werden resten aangetroffen van de laatmiddeleeuwse Grote School en de binnenstedelijke residentie van de heren van Arkel: het zogenoemde Hof van Arkel. De diepteligging van de vroegste bewoningsresten, waaronder funderingen van houtbouw, was tussen 0,5 en 1,0 m onder NAP. Daarboven volgde een opeenstapeling van resten uit latere perioden, tot vlak onder het huidige maaiveld (ca. 1,7 m +NAP).

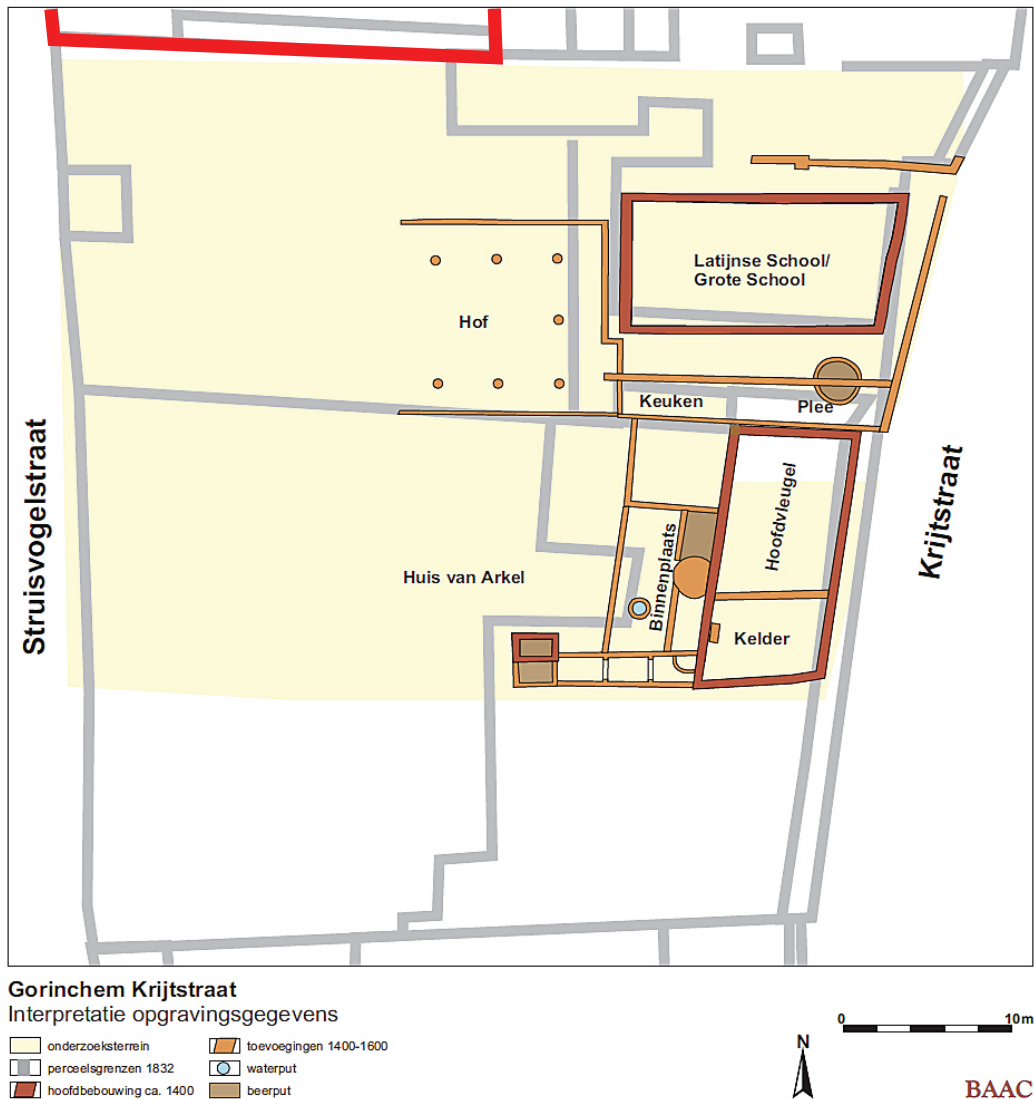
7. Gespecificeerde archeologische verwachting

Periode	Archeologische verwachting	Diepte t.o.v. het maaiveld	Omschrijving van de te verwachte archeologische resten
Prehistorie tot vroege middeleeuwen	Laag	n.v.t.	n.v.t.
Late middeleeuwen	Hoog	ca. 0,5 m onder het maaiveld	Funderingsresten van hout- en steenbouw, ophogingslagen kuilen, paalkuilen, greppels, beer- en waterputten. Goed geconserveerde artefacten, zowel anorganisch als organisch materiaal.
Nieuwe tijd	Hoog	direct onder het maaiveld	Funderingsresten van steenbouw, ophogingslagen, kuilen, greppels, beer- en waterputten. Goed geconserveerde artefacten, zowel anorganisch als organisch materiaal.

Tabel III: Archeologische verwachting.

De onderzoekslocatie bevindt zich in de laatmiddeleeuwse stadskern van Gorinchem, die een ononderbroken bewoningsgeschiedenis kent vanaf de late 13e eeuw. Op het perceel ten zuiden van de Knipsteeg, op de huidige plek van warenhuis V&D, heeft in 2005 een opgraving plaatsgevonden. Hieruit bleek dat direct onder het maaiveld goed bewaard gebleven archeologische resten verwacht kunnen worden. Bij deze opgraving werden resten van het Hof van Arkel blootgelegd - een laatmiddeleeuwse versterkte woning die de binnenstedelijke residentie van de heren van Arkel was. Ten noorden van het hof lag vanaf het begin van de 15e eeuw een school, de Grote School. Het complex waar het opgegraven schoolgebouw deel van uitmaakte strekte zich vermoedelijk uit naar het noorden, voorbij de grenzen van de toenmalige opgraving. Onder de bebouwing langs het oostelijke deel van de Knipsteeg kunnen dus resten worden aangetroffen die in verband kunnen worden gebracht met de school die hier tussen het begin van de 15e en het eind van de 19e eeuw heeft bestaan. De percelen van het westelijke deel van de Knipsteeg hebben mogelijk eveneens tot het schoolterrein behoord. Bij de opgraving werd op het achterterrein van het schoolgebouw een overdekte zuilengalerij ontdekt, dat mogelijk deel uitmaakte van de buitenruimte of speelplein.

Daarnaast kunnen op de huidige onderzoekslocatie resten van bewoning vanaf de 13e eeuw worden aangetroffen. Het eerdere onderzoek heeft uitgewezen dat de bewoningssporen uit de late middeleeuwen tussen circa 3,0 en 0,5 m onder het maaiveld kunnen liggen. Jongere resten, uit de 16e en 20e eeuw liggen direct onder het maaiveld en dieper. Historisch cartografische bronnen laten zien dat de onderzoekslocatie in de 17e eeuw en later bebouwd is geweest. Vanaf de 18e eeuw heeft op de onderzoekslocatie een café met een kolfbaan bestaan.

Afbeelding 12. Opgravingsplattegrond van het onderzoek uit 2005. Het gebouwencomplex van de school strekt zich uit richting het noorden. Met een dikke rode lijn is de zuidelijke grens van de onderzoekslocatie aangegeven. Naar: Van Genabeek, et al. 2005, afb. 77.

De te verwachten resten bestaan uit bakstenen muurfunderingen, poeren van baksteen en hout, houten palen, ophogingslagen, vloeren van leem en keramisch bouw materiaal, kelders en (schrob)putten. Op de achterterreinen van de percelen kunnen (tuin)muurresten, greppels, bestrate steegjes, ophogingslagen en beer- en waterputten worden aangetroffen.

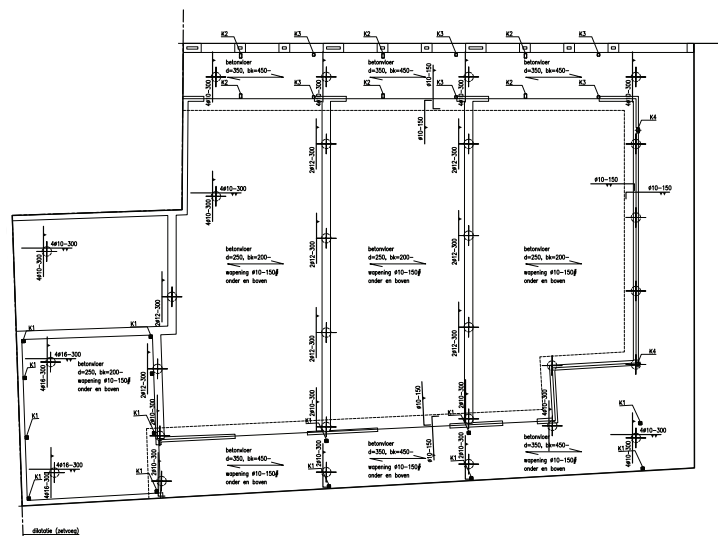
De verwachte hoeveelheid artefacten is zeer hoog, met name indien beerputten worden aangetroffen. De bodemgesteldheid in Gorinchem zorgt voor een uitstekende conservering van zowel anorganische als organische materialen.

8. Conclusie en aanbeveling

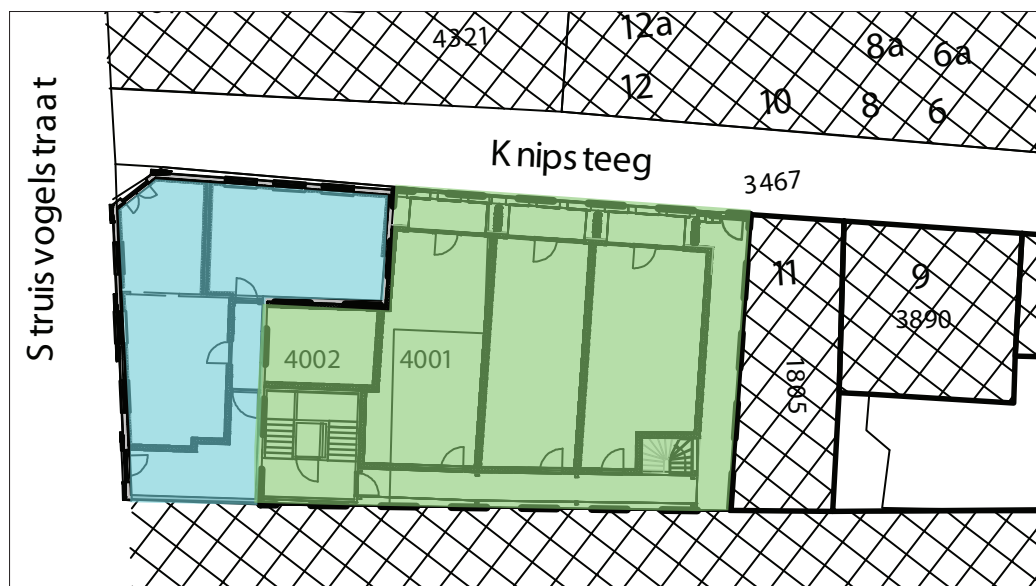
In dit bureauonderzoek is op basis van historische, cartografische en archeologische bronnen geconcludeerd dat voor de onderzoekslocatie aan de Knipsteeg een zeer hoge archeologische verwachting geldt. Er kunnen sporen van bewoning uit de 13e eeuw en later worden aangetroffen, bovendien ligt de onderzoekslocatie in de directe nabijheid van twee instituten die een grote rol hebben gespeeld in de Gorcumse historie: de Grote of Latijnse School en het Hof van Arkel. Het archeologiebeleid van de gemeente Gorinchem onderschrijft deze verwachting en stelt dat hiervoor het meest strikte beleidsregime van toepassing is. Dit houdt in dat gestreeft wordt naar behoud *in situ* en dat elke bodemingreep aanleiding geeft voor archeologisch (voor)onderzoek.

De huidige ontwikkelingsplannen voor de Knipsteeg 13-15 behelsen deels het behoud van oudbouw waar de betonvloer tussen de strokenfundering gehandhaafd blijft. Op nr. 13 wordt de bestaande bebouwing gesloopt en geheel vervangen door nieuwbouw. Ook deze bebouwing zal worden gefundeerd op een betonnen vloer, waarvan een strook langs de randen rond het perceel 0,35 m dieper komen te liggen dan de 0,25 m dikke betonvloer ter plaatse van de woningen. Hier zullen naar verwachting 29 palen worden geplaatst. De bovenkant van de vloeren ligt minimaal 0,2 m en maximaal 0,45 m onder peil (straatniveau), onder de vloeren zal een laag zand worden aangebracht.

De ontgraving van de bovengrond ten behoeve van het aanbrengen van de betonvloeren zal naar verwachting tot verstoring van het bodemarchief leiden, tot maximaal ca. 1,0 m onder het huidige straatniveau. Daarnaast zorgt het zetten van heipalen voor verstoring van de archeologische waarden. Ondanks de geringe omvang van een individuele paal, is de schade aan de archeologische resten aanzienlijk of zelfs groot te noemen. De palen reiken diep en doorsnijden daarbij alle archeologische niveau's. Door de dichtheid van de archeologische sporen is de kans groot dat een vondstrijk complex, zoals een beerput of mestkuil, door een heipaal geraakt wordt. Eventueel toekomstig onderzoek wordt bovendien door het dichte palenplan nagenoeg onmogelijk gemaakt.

Afbeelding 13. Uitsnede van het palenplan (Loosbroek architecten), voorlopige situatie nieuwbouw Knipsteeg 13. Naar verwachting zullen er 29 stalen buispalen worden geslagen.

Afbeelding 14. Uitsnede van een plantekening van Loosbroek architecten, met daarop geprojecteerd de twee gebieden die in het advies worden onderscheiden.

Het advies voor het vervolgtraject wordt gespecificeerd per perceel (afb. 14).

Knipsteeg 15 (oudbouw, kad. nr. 4002, blauw gemarkeerd afb. 14): Binnen het bestaande hoofdgebouw worden de aanwezige betonvloeren op zand tussen de strokenfunderingen behouden. De betonvloer wordt niet verwijderd. Verdere archeologische maatregelen zijn hierdoor niet vereist.

Knipsteeg 13 (te slopen aanbouw, kad.nr. 4001 en deels 4002, groen gemarkeerd afb. 14): De sloop van de funderingen van de bebouwing aan de Knipsteeg 13 dient archeologisch te worden begeleid, zodat dicht onder het maaiveld gelegen oude funderingen niet verloren zullen gaan. Geadviseerd wordt om aansluitend een archeologische opgraving uit te voeren. Behalve de oppervlakte van de appartementen (ca. 200 m²) dient ook het achterterrein van nr. 15 bij de opgraving te worden betrokken (ca. 54 m²). Hier zijn onder andere een liftschacht en een fietsenstalling gepland. De locatie dient tot op de natuurlijke ondergrond te worden opgegraven, met inachtneming van de omgeving, belendende percelen en de veiligheid van de werksituatie.

Voor dit vervolgonderzoek dient een programma van eisen te worden opgesteld.

9. Literatuur

Boshoven, E.H., *et al.*, 2009: *Regio Alblasserwaard en Vijfheerenlanden. Een archeologische inventarisatie, verwachtings- en beleidsadvieskaart*, Deventer (BAAC-rapport V-08.0185).

Busch, A.J., 2002: *Grote Kerk en Toren*, Gorinchem (Gorcumse Monumentenreeks 2).

Dijk, R.F. van & P.C.J. van der Krogt, 1992: Gorinchem en Woudrichem, in Krogt, P.C.J. van der (red.), *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer, map 1, Nederland, Zuid-Holland*, Weesp.

Emck, W.F., 1914: *Oude namen van huizen en straten in Gorinchem*, Gorinchem.

Floore, P.M., 1998b: *Archeologisch onderzoek van de laat-middeleeuwse stadsmuur aan de Keizerstraat te Gorinchem*, Gorinchem.

Floore, P.M., 1998c: *Opgraving huis van Paffenrode, Kazerneplein, Gorinchem, 1997*, Rotterdam (intern rapport).

Genabeek, R.J.M. van, *et al.*, 2005: *Gorinchem Krijtstraat, definitief archeologisch onderzoek*, 's Hertogenbosch (BAAC-rapport 02.060).

Hoogendijk, T., 2011a: *Inventariserend veldonderzoek d.m.v. proefsleuven (IVO-P) en een archeologische opgraving (AO), Gorinchem - Nieuwstad 7a t/m d*, Zaandijk (Hollandia-reeks 333).

Hoogendijk, T., 2011b: *In de schaduw van de Grote Kerk*, Zaandijk (ook verschenen als Hollandia-rapport 296).

Hoogendijk, T., 2011c: Afgedankte huisraad van een luitenant-kolonel, *Westerbeem*, jrg. 60, nr. 6, 314-317.

Hoogendijk, T., 2012: *Archeologische opgraving (AO) op de Groenmarkt te Gorinchem*, Zaandijk (Hollandia-reeks 390).

Hoogendijk, T., 2015: *Laatmiddeleeuwse bewoning op de locatie van het Bluebandhuis*, Zaandijk (Hollandia-reeks 520).

Koning, M. de, *et al.*, 2009: *Archeologisch onderzoek Groenmarkt 8 te Gorinchem*, Capelle aan den IJssel (Archeo-Media rapport A03-338-K).

Smole, L. & J. Dijkstra, 2005: *Gorinchem, opgraving Keizerstraat 2a*, Amersfoort (ADCrapport 349).

Stamkot, B., 1982: *Geschiedenis van de stad Gorinchem*, Gorinchem (Facetten van Gorcums verleden 5).

Stamkot, B., 2005: De ontstaangeschiedenis van Gorinchem, aflevering II, “Van Arkel’s Oude Veste”, in: *Oud-Gorcum varia*, jrg. 22, nr. 62, 157-185.

Stamkot, B., 2006: De ontstaangeschiedenis van Gorinchem, aflevering III, “De verborgen stad”, *Oud-Gorcum varia*, jrg. 23, nr. 63, 8-39.

Stamkot, B., 2009: Is Gorinchem ontstaan vanuit een hofgebied?, *Historisch Geografisch tijdschrift*, jrg. 27, nr. 2, 58-72.

Stichting voor bodemkartering (STIBOKA), 1960: *Bodemkaart van Nederland. Zuidholland en Utrecht*, Wageningen.

Waale, M.J., 1990: *De Arkelse oorlog 1401-1412. Een politieke, krijgskundige en economische analyse*, Hilversum (Middeleeuwse studies en bronnen XVII).

Waale, M.J., 1995: De geschiedenis van Gorinchem tot ca. 1250: het voor-Arkelse tijdperk, *Oud-Gorcum varia*, jrg. 12, nr. 33, 67-78.

Bijlagen

Inhoudsopgave

Bijlage 1: Archeologische perioden

Bijlage 2: Archeologische stappenplan

Bijlage 1: Archeologische perioden

Nieuwe tijd	C	1.850-heden	NIEUWE TIJD
Nieuwe tijd	B	1.650-1.850	
Nieuwe tijd	A	1.500-1.650	
Late-Middeleeuwen	B	1.250-1.500	MIDDELEEUEWEN
Late-Middeleeuwen	A	1.050-1.250	
Vroege-Middeleeuwen	D	900-1.050	
	C	725-900	
	B	525-725	
	A	450-525	
Laat-Romeinse tijd	B	350-450	ROMEINSE TIJD
	A	270-350	
Miden-Romeinse tijd	B	150-270	
	A	70-150	
Vroeg-Romeinse tijd	B	25-70	
	A	12-25	
Late-IJzertijd	12 na Chr.-250 v. Chr.		IJZERTIJD
Midden-IJzertijd	500-250		
Vroege-IJzertijd	800-500		
Late-Bronstijd	1.100-800		BRONSTIJD
Midden-Bronstijd	B	1.500-1.100	
	A	1.800-1.500	
Vroege-Bronstijd	2.000-1.800		

Laat-Neolithicum	B	2.450-2.000	NEOLITHICUM
Midden-Neolithicum	A	2.850-2.450	
	B	3.400-2.850	
Vroeg-Neolithicum	A	4.200-3.400	
	B	4.900-4.200	
	A	5.300-4.900	
Laat-Mesolithicum	6.450-4.900		MESOLITHICUM
Midden-Mesolithicum	7.100-6.450		
Vroeg-Mesolithicum	8.800-7.100		
Laat-Paleolithicum	B	18.000-8.800	PALEOLITHICUM
	A	35.000-18.000	
Midden-Paleolithicum	300.000-35.000		
Vroeg-Paleolithicum	-300.000		

Bijlage 2: Archeologische stappenplan

In het “stappenplan archeologie” wordt aangegeven welk traject bij planvorming bewandeld moet worden als het gaat om het inpassen van archeologische waarden en verwachtingen. Het is van groot belang om in een zo vroeg mogelijk stadium van de planvorming rekening te houden met de archeologische waarden en verwachtingen en wel voordat men aanvangt met de globale invulling van een plangebied.

Het stappenplan gaat uit van een brede inventarisatie van wat er bekend is over de archeologische waarden. Op basis daarvan wordt zeer gericht ingezoomd op voor het plan(gebied) relevante archeologische informatie. Na iedere stap wordt beredeneerd gekozen voor meer diepgaand onderzoek op specifieke plekken, zodat uiteindelijk voldoende bekend is over aanwezige vindplaatsen om gemotiveerde afweging in het ruimtelijke-orderingsproces te kunnen maken.

I. Bureauonderzoek

Het doel van bureauonderzoek is het verwerven van informatie - aan de hand van bestaande bronnen - over bekende of verwachte archeologische waarden binnen of relevant voor het plangebied. Daarnaast moet het bureauonderzoek inzicht bieden in eventueel benodigd inventariserend onderzoek (stap II, zie onder). Een bureauonderzoek bestaat uit een archief- en literatuuronderzoek van archeologische en bodemkundige gegevens die bij RCE, provincie, gemeente en/of andere instanties (b.v. universiteiten, musea) bekend zijn over het betreffende gebied. Het Bureauonderzoek dient de volgende aspecten te behandelen:

- * aangeven wat de aanleiding is voor het bureauonderzoek en om welk gebied het gaat. Dit in verband met het bepalen van het onderzoekskader;
- * beschrijven van het huidige gebruik van de locatie op basis van beschikbare relevante gegevens;
- * beschrijven van het historische grondgebruik of de historische ontwikkeling van het gebied op basis van geofysische, fysische en historisch geografische gegevens
 - o een korte impressie over de onstaansgeschiedenis van het landschap
 - o een impressie van de bewoningsgeschiedenis;
- * beschrijven bekende archeologische waarden
 - o archeologisch waardevolle terreinen zoals deze zijn opgenomen in het Centraal Monumenten Archief (CMA) van de RCE. Dezelfde terreinen zijn tevens opgenomen op de Archeologische Monumentenkaarten (AMK) van de provincies. Archeologisch waardevolle terreinen genieten wettelijke bescherming (ex artikel 3 en 6 van de Monumentenwet) of dienen een planologische bescherming te krijgen binnen het bestemmingsplan;
 - o archeologische vindplaatsen zoals deze in het Centraal Archeologisch Archief (CAA) van de RCE aanwezig zijn. Clustering van vindplaatsen kan wijzen op de aanwezigheid van bewonings-sporen uit het verleden;
- * beschrijven van de archeologische verwachtingen en opstellen van een gespecificeerd en onderbouwd verwachtingsmodel van de verwachte archeologische waarden:
 - o aan de hand van de door de RCE ontwikkelde Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden. Gebieden met een hoge of middelhoge archeologische

verwachtingswaarde of trefkans komen in ieder geval voor een nader archeologisch onderzoek in aanmerking;

o aan de hand van een meer gedetailleerde provinciale c.q. gemeentelijke verwachtingskaart;

* rapportage met daarin advisering ten behoeve van het vervolgtraject gerelateerd aan de verschillende stadia van het planvormingsproces.

II. Inventariserend veldonderzoek (IVO)

Het doel van het inventariserend veldonderzoek is het zeer gericht aanvullen en toetsen van de uitkomsten van het bureauonderzoek. Stapsgewijs wordt bekeken óf er archeologische waarden aanwezig zijn en zo ja, wat dan de aard, karakter, omvang, datering, gaafheid, conservering en relatieve kwaliteit is. Ten behoeve van een IVO dient een Programma van Eisen (PvE) opgesteld te worden. In principe wordt het IVO uitgevoerd op basis van een Plan van Aanpak (PvA).

Het onderzoek kan bestaan uit de volgende methoden:

- * non-destructieve methoden: geofysische methoden ;
- * weinig destructieve methoden: oppervlaktekartering, booronderzoek, sondering (putjes van maximaal een vierkante meter);
- * destructieve methoden: proefsleuven.

Welke methoden (kunnen) worden ingezet hangt af van de locatie en vraagstelling. De onderbouwing voor de in te zetten methoden is in het bureauonderzoek gegeven. Een inventariserend veldonderzoek moet leiden tot een waardering en een archeologisch inhoudelijk selectieadvies.

Nadere toelichting onderzoeksmethoden: 1 en 2: Bij non-destructieve methoden moet men denken aan elektrische, magnetische en elektromagnetische methoden, eventueel in combinatie met remote sensing technieken.

Bij weinig destructieve methoden gaat het om oppervlaktekartering en booronderzoek. Dit houdt in dat het plangebied wordt gekarteerd door middel van het “belopen” van akkers en weilanden, waarbij gezocht wordt naar aanwijzingen voor de aanwezigheid van archeologische waarden. Daarnaast wordt door middel van boringen onderzocht hoe het staat met de bodemopbouw, en of er archeologische lagen of indicatoren te onderscheiden zijn. De aangetroffen vindplaatsen kunnen vervolgens nader bekeken worden met een meer diepgaand booronderzoek . Dit levert nadere informatie over de omvang en waardering op. Soms is het nodig om in dit stadium proefputjes te graven. Een proefsleuvenonderzoek wordt uitgevoerd indien uit de minder destructieve onderzoeksmethoden is gebleken dat er in een plangebied waardevolle archeologische vindplaatsen aanwezig zijn. Door middel van het graven van een aantal proefsleuven kunnen de exacte begrenzing, de datering en de graad van conservering van een vindplaats worden onderzocht. Uit het proefsleuvenonderzoek moet blijken of een vindplaats behoudenswaardig of zelfs beschermenswaardig is. Is dit het geval, dan zal bekeken moeten worden of de vindplaats ingepast kan worden in het plan. Het rijks- en ook het provinciaal archeologiebeleid gaat in eerste instantie uit van behoud van het bodemarchief in situ (ter plekke in de bodem).

Eventueel: III. Opgraven ofwel archeologisch vervolgonderzoek

Indien het niet mogelijk is een 'behoudenswaardige of beschermenswaardige' vindplaats in situ te bewaren, zal het hier aanwezige bodemarchief voor het nageslacht bewaard dienen te worden door middel van een vlakdekkend onderzoek. Alleen dan is deze stap (stap III) noodzakelijk.

Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)